

Παρανοήσεις φιλοσοφικῶν κειμένων καὶ ἀκαδημαϊκῆ εὐθύνη

*Βιβλιοκριτικὲς παρατηρήσεις σὲ δύο φιλοσοφικὲς μελέτες
τοῦ Καθηγητῆ Λάμπρου Χρ. Σιάσου*

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ*

Καίτοι εἶναι ἄκρως ὀδυνηρὸ καὶ ἄχαρο τὸ ἔργο ἑνὸς ἀκαδημαϊκοῦ δασκάλου νὰ προβαίνει στὴ δημοσίευση τῶν παρανοήσεων φιλοσοφικῶν κειμένων ἑνὸς συναδέλφου του, εἶναι ὡστόσο ἀπολύτως ἀναγκαῖο γιὰ λόγους ἀποκλειστικὰ ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας καὶ ἀκαδημαϊκῆς εὐθύνης νὰ προβεῖ στὴν ἐπισήμανση τῶν παρανοήσεων αὐτῶν καὶ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν παραποιημένη ἀλήθεια. Κι αὐτὸ γιατί, ἂν καὶ ἔχουν περάσει ἀρκετὰ χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ πρωτοεμφανίστηκαν δύο ὀγκώδεις φιλοσοφικὲς μελέτες τοῦ Καθηγητῆ τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ ΑΠΘ κ. Λ. Σιάσου, α) *Ἡ ἐνάργεια τῶν πραγμάτων - Ἀξιωματικὲς ἐφαρμογὲς στὴ διαμάχη γιὰ τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου* (6ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 724, καὶ β) *Κι ἂν τὸ πραγματικὸ δὲν εἶναι ἀληθές; Τόμος Α΄ (Κριτικὴ ἀναστοιχείωση τῆς ἀριστοτελικῆς προϋποθέσεως)*, Ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2002, σσ. 465, δὲν παρουσιάστηκε μέχρι σήμερα οὔτε μία Βιβλιοκρισία, καὶ μάλιστα ἀπὸ εἰδικούς στὸ χῶρο τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας ἢ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας, ποὺ νὰ ἀναλαμβάνει ἀντικειμενικὰ καὶ ὑπεύθυνα νὰ πληροφορήσει τὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸ γιὰ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ποιότητα αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν. Δυστυχῶς ἡ ἔλλειψη αὐτῆ μᾶς ἀναγκάζει, ὕστερα ἀπὸ παρέλευση τῶν ἐτῶν, νὰ ἀναλάβουμε καθηκόντως ἐμεῖς τὸ ἔργο αὐτό, πιστεύοντας ὅτι καλύπτουμε ἔτσι ἓνα σημαντικό κενὸ στὸ χῶρο τῆς ἐπιστημονικῆς πληροφόρησης. Τὸ γεγονός μάλιστα αὐτὸ καθίσταται ἀκόμη πιὸ ἐπιτακτικόν, ὅταν οἱ παρανοήσεις ποὺ παρουσιάζουν οἱ δύο αὐτὲς φιλοσοφικὲς μελέτες, περιβεβλημένες μὲ τὸ κύρος καὶ τὴν αὐθεντία ἑνὸς πανεπι-

---

* Ὁ Γεώργιος Μαρτζέλος εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.

στημιακοῦ δασκάλου, διδάσκονται κυρίως σὲ ἀρχάριους φοιτητὲς τῆς Θεολογίας, πού δὲν ἔχουν δυστυχῶς ἀκόμη διαμορφώσει ἀνάλογο ἐπιστημονικὸ κριτήριον, ὡς ἡ μόνη ἐπιστημονικὰ σωστὴ καὶ ἀληθὴς προσέγγιση τῶν ἀνωτέρω ἐξεταζόμενων φιλοσοφικῶν καὶ τῶν συναφῶν μὲ αὐτὰ θεολογικῶν θεμάτων.

α) Λάμπρου Χρ. Σιάσου, *Ἡ ἐνάργεια τῶν πραγμάτων - Ἀξιωματικὲς ἐφαρμογὲς στὴ διαμάχη γιὰ τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου (6ος αἰ.),* Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 724.

Πρόκειται ὄντως γιὰ μία ὀγκώδη καὶ ἐντυπωσιακὴ ἐκ πρώτης ὄψεως πραγματεία, στὴν ὁποία ὁ κ. Σιάσος ἀποσκοπεῖ νὰ παρουσιάσει τὶς ἀξιωματικὲς ἐφαρμογὲς στὴ διαμάχη μεταξὺ τοῦ Ἰωάννη Φιλόπουλου καὶ τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Πρόκλου γιὰ τὴν αἰδιότητα τοῦ κόσμου, ἐπιχειρώντας νὰ διερευνήσει συγκριτικὰ τὴ γένεση καὶ τὴ συγκρότηση τοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦς λόγου μὲ βάση τὴ λογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἐπιχειρημάτων τους.

Τὴν ἐργασία του αὐτὴ ὁ κ. Σιάσος τὴ χαρακτηρίζει ὡς «Μελέτη συγκριτικῆς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας» (βλ. σσ. 1, 9), ἐννοώντας μὲ τὸν ἐπιστημολογικὰ ἀδόκιμο αὐτὸ χαρακτηρισμό, ὅπως τὸ κάνει σαφὲς πιὸ κάτω, τὴ «συγκριτικὴ μελέτη φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν κειμένων» (βλ. σ. 7).

Ἡ ὅλη ἐργασία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑκτενῆ Εἰσαγωγή καὶ δύο μέρη. Στὴν Εἰσαγωγή (σσ. 13-79) ὁ κ. Σιάσος ἀναφερόμενος στὶς βιβλιογραφικὲς ἀφορμὲς ἀπὸ τὴ νεότερη ἔρευνα μνημονεύει ἔργα πού δὲν σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα του (βλ. σσ. 19 κ.έ.), παρουσιάζοντας μάλιστα ὑπὸ μορφή βιβλιοκρισίας καὶ τὴν κατ' οὐσίαν ἄσχετη μὲ τὸ θέμα του μελέτη τοῦ Χ. Τερέζη (βλ. σσ. 28-31), ἐνῶ παραλείπει νὰ χρησιμοποιήσει πλειάδα ἔργων, πού ἀναφέρονται στὸ θέμα του καὶ τὰ ὁποῖα παραθέτει στὸν πίνακα τῆς βιβλιογραφίας, ὅπως τῆς ᾽Α. Ἀραβαντινοῦ - Μπουρλογιάννη, τῶν R.C. Dales, C. Osborne, S. Sambursky, M. Schofield, R. B. Todd, G. Verbeke, W. Wallace, W. Wieland κ.ἄ.

Στὴ συνέχεια ἐξετάζεται τὸ κοσμοεἰδωλὸ τοῦ 6ου αἰῶνα στὴ φιλοσοφικὴ καὶ τὴ χριστιανικὴ παράδοση καὶ διαπιστώνεται ὅτι, παρὰ τὶς ὑπάρχουσες διαφοροποιήσεις, πού ἐκπροσωποῦν ὁ Πρόκλος καὶ ὁ Φιλόππος ἀντίστοιχα, αὐτὸ εἶναι κατὰ βάση κοινὸ στὶς δύο παραδόσεις (βλ. σσ. 32-

60). Σὲ συνάρτηση μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἐξετάζεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης καὶ τῆς σύστασης τῶν ὑλικῶν ὄντων καὶ ἐπισημαίνονται τὰ κοινὰ σημεῖα καὶ οἱ διαφορὲς μεταξὺ Πρόκλου καὶ Φιλόπονου. Ἐνῶ ὁμως διαπιστώνεται ὅτι καὶ οἱ δύο τους, καὶ κυρίως ὁ Φιλόπονος, ἀξιοποιώντας τὴ σημασία τῆς «ἐπίνοιας», θεωροῦν τὰ ὑλικά ὄντα «κατ' ἐπίνοιαν» σύνθετα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ἢ τὴν ὕλη καὶ τὰ εἶδη ἢ τὶς ποιότητες (βλ. σσ. 60-79), δὲν διευκρινίζεται ποιά εἶναι ἡ ἔννοια τῆς «ἐπίνοιας» στὸν Πρόκλο καὶ τὸν Φιλόπονο καὶ ἀγνοεῖται τελείως τὸ γεγονός ὅτι ὁ Φιλόπονος εἶναι ἐν προκειμένῳ ἐξααρτημένος ἀπὸ τοὺς Καππαδόκες Πατέρες καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ Μ. Βασίλειο (Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς «ἐπίνοιας» στὸν Μ. Βασίλειο βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Οὐσία καὶ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικοδογματικὴν διερεύνησιν τῆς περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 158 κ.έ.).

Στὸ Α' μέρος, μὲ τὸν τίτλο «Τὸ ἐλεγκτικὸ πεδίο καὶ οἱ διαγραμμαμίσεις του» (σσ. 83-298) ἐξετάζονται στὴν πρώτη παράγραφο τὰ μορφολογικὰ γνωρίσματα τόσο τῶν Λόγων τοῦ Πρόκλου, στοὺς ὁποίους ἀναπτύσσονται τὰ ἐπιχειρήματά του γιὰ τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου, ὅσο καὶ τῶν Ἐλέγχων τοῦ Φιλόπονου, μὲ τοὺς ὁποίους ἀνασκευάζονται τὰ παραπάνω ἐπιχειρήματα (βλ. σσ. 83-94).

Στὴ δευτέρη παράγραφο ἀναπτύσσεται λεπτομερῶς ἡ θέση τοῦ Φιλόπονου ὅτι ὁ Πρόκλος μὲ τὰ ἐπιχειρήματά του γιὰ τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου ἀφ' ἑνὸς ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτόν (βλ. σσ. 96-116) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πράγματα καὶ τὴν ἀλήθεια (βλ. σσ. 116-135), καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ τὸν διδάσκαλό του, τὸν Πλάτωνα (βλ. σσ. 135-156). Ἐξετάζοντας ἐδῶ ὁ κ. Σιάσος τὴ θέση τοῦ Φιλόπονου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Πρόκλος ὑποστηρίζοντας τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀλήθεια, ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάσει κάποια γενικὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀλήθεια ποὺ ἔχει ὑπ' ὄψη τοῦ ὁ Πρόκλος (βλ. σσ. 116-135). Ὡστόσο, ὁμως, ἡ ὄλη προσπάθειά του ἀναπτύσσεται στηριζόμενη πάνω σὲ παρατιθέμενα κείμενα τοῦ Φιλόπονου, τὰ ὁποῖα δυστυχῶς παρανοεῖ.

Καταρχήν, ἀντιλαμβανόμενος τὸν ὄρο «ἀγνώμων» τοῦ χωρίου «ἐναργῆ τὴν ἀπόδειξιν ἔχει τοῖς μὴ παντελῶς ἀγνώμοσιν» (βλ. σ. 121) μὲ τὴ νεοελληνικὴ σημασία του (=ἀχάριστος), διερωτᾶται γιὰ τὴ θέση καὶ τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ ὄρου στὴν ὑπάρχουσα κειμενικὴ συνάφεια, γιὰ τὴ θεωρεῖ ὡς «ἀνεξήγητη» τὴν «παρουσία τῶν ἀγνωμόνων» σ' αὐτὴν (βλ. σ. 122): «Ποι-

οὐ μπορεῖ νὰ εἶναι», γράφει κατὰ λέξιν, «αὐτοὶ οἱ ἀγνώμονες; ...Εὐγνώμονες ὅμως ἢ ἀγνώμονες γιὰ ποιὸ λόγο καὶ ἔναντι τίνος;» (βλ. ὅπ. παρ.), καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «πρόκειται... ἂν ἀληθεύει αὐτὴ ἡ ἄποψη, γιὰ ἀγνώμονες πρὸς τὴν ἀλήθεια» (βλ. σ. 123). Γι' αὐτὸ καὶ στὴ συνέχεια, μὲ βάση τὸ συμπέρασμά του αὐτό, ἐξετάζει τὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς ἀγνώμονες καὶ στὴν ἀλήθεια (βλ. σσ. 123-124), πρᾶγμα ποὺ δὲν ἔχει καμιά ἀπολύτως σχέση μὲ τὴ σκέψη καὶ τὴν ἐν γένει προβληματικὴ τοῦ Φιλόπονου. Κι αὐτό, γιατί ὁ ὄρος «ἀγνώμων» στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα πρωτίστως δὲν ἔχει τὴν παραπάνω νεοελληνικὴ σημασία ποὺ τοῦ ἀποδίδει ὁ κ. Σιάσος, ἀλλὰ σημαίνει τὸν «μὴ ἔχοντα γνώμην», τὸν ἀμαθῆ, τὸν ἀνόπιο. Ἐπομένως ἡ ἔννοια τοῦ παρατιθέμενου χωρίου εἶναι ὅτι αὐτά, γιὰ τὰ ὁποῖα δηλ. κάνει λόγο ὁ Φιλόπωνος, «ἔχουν φανερὴ τὴν ἀπόδειξη σὲ ὅσους δὲν εἶναι τελείως ἀνόπιοι», καὶ ὄχι «σὲ ὅσους δὲν εἶναι τελείως ἀγνώμονες πρὸς τὴν ἀλήθεια», ὅπως κατανοεῖ τὸ ἐν λόγω χωρίο ὁ κ. Σιάσος.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι μὲ ἀνάλογο τρόπο ἀντιλαμβάνεται ὁ κ. Σιάσος καὶ τὸν ὄρο «ἀγνωμοσύνη» στὸ παρατιθέμενο κείμενο τῆς σελ. 144: «Εἰς τοσαύτην ὑπερβολὴν ἀγνωμοσύνης ἔλσαντες... ὡς τολμῆσαι εἰπεῖν...», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποστηρίζει πὼς ὁ «Φιλόπωνος δὲν παραλείπει νὰ κατηγορήσει τὸν ἀντίπαλό του ὅτι μὲ τὴν πρακτικὴ του ἀναιρεῖ τὴ θέσμια εὐγνωμοσύνη πρὸς τὸν διδάσκαλο» (βλ. σ. 143), ἐνῶ στὴν πραγματικότητα αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Φιλόπωνος εἶναι ὅτι ὁ Πρόκλος «ἔφτασε σὲ τέτοιο σημεῖο ἀνοπισίας (=ἀγνωμοσύνης), ὥστε νὰ τολμήσει νὰ ἰσχυριστεῖ ...». Τὸ ἴδιο ἐπίσης συμβαίνει, καὶ ὅταν ὁ κ. Σιάσος, στηριζόμενος στὸ χωρίο «εὐγνώμονος ἦν ἀνδρὸς καὶ τῆ ἀληθείᾳ τὸ πλεον νέμοντος» (βλ. σ. 260), ὑποστηρίζει ὅτι «Ὅλα αὐτὰ βεβαίως ἰσχύουν στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία κινούμαστε ἀπὸ πραγματικὴ εὐγνωμοσύνη πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ ἀπονέμουμε τὸ πλεον τῆ ἀληθείᾳ» (βλ. σ. 270). Καὶ στὸ παραπάνω κείμενο ὁ ὄρος «εὐγνώμων» δὲν σημαίνει αὐτὸν ποὺ κινεῖται ἀπὸ διάθεση εὐγνωμοσύνης πρὸς κάποιον, ὅπως ἐσφαλμένα κατανοεῖ τὸν ὄρο ὁ κ. Σιάσος, ἀλλὰ τὸν «νοήμονα», τὸν «φρόνιμο», τὸν «συνετό».

Στὴ συνέχεια τῆς αὐτῆς ὑποπαραγράφου (βλ. σσ. 124-135) ὑπάρχει καὶ μία ἀκόμη πολὺ σοβαρὴ παρανόηση, ἡ ὁποία μάλιστα ἔχει βαριεῖς ἐπιπτώσεις σὲ ὅλη τὴν πορεία καὶ τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης. Ἀναφερόμενος ὁ κ. Σιάσος στὸ χωρίο τοῦ Φιλόπονου «Μέχρι μὲν τούτων τὰ τὴν ἀλήθειαν... ὀχλοῦντα τῆ πιθανότητι διπλέγξαμεν» καὶ ἀντιλαμβανόμενος τὸν ὄρο «πι-

θανότης» τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἐπίσης μὲ τὴ νεοελληνικὴ σημασία του, δηλ. ὡς ἀληθοφάνεια ἢ ἐνδεχόμενη βεβαιότητα, θεωρεῖ τὴν «πιθανότητα» μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ὡς γνώρισμα τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Πρόκλου, ἔτσι ὥστε κατὰ τὸν Φιλόπονο νὰ ἀποβαίνει ὀκλήρῃ γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς ἀλήθειας τῶν πραγμάτων (βλ. σ. 127), καὶ γι' αὐτὸ διερωτᾶται: «Πῶς ὁμως εἶναι δυνατόν ἢ πιθανότητα νὰ παρενοχλεῖ τὴν ἀλήθεια;» (βλ. σ. 128). Γιὰ νὰ ἀπαντήσει στὸ ἐρώτημα αὐτό, τὸ ὁποῖο ἐπίσης δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τὴ σκέψη καὶ τὴν ἐν προκειμένῳ προβληματικὴ τοῦ Φιλόπονου, ἀφιερώνει τὶς ὑπόλοιπες σελίδες τῆς ἐν λόγῳ ὑποπαραγράφου, θεωρώντας τὴν «πιθανότητα» ὡς «κάποια ἀδυναμία τοῦ λόγου, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ σύσταση τῆς ὁποίας δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀντικειμενικὸ κριτήριον», καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς κάνει λόγον στὴ συνέχεια γιὰ τὸ «μικρόβιο τῆς πιθανότητας» (βλ. σ. 131)!

Ὁ ὅρος ὁμως «πιθανότης» στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, κυρίως ὅταν συνδέεται μὲ ἐπιχειρήματα, ὅπως ἐν προκειμένῳ τοῦ Φιλόπονου, δὲν ἔχει τὴν παραπάνω νεοελληνικὴ σημασία του, ἀλλὰ ὡς προερχόμενος ἀπὸ τὸ «πείθειν», καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ ἀορίστου β' «πιθ-» σημαίνει τὴν πειστικότητα τοῦ λόγου. Ἐπομένως, μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ὁ ὅρος δὲν μπορεῖ νὰ «παρενοχλεῖ τὴν ἀλήθεια», ὅπως δέχεται ὁ κ. Σιάσος, ἀλλὰ ἀπεναντίας, στηρίζει καὶ βεβαιώνει τὴν ἀλήθεια, καὶ κατὰ συνέπεια δὲν ἀποτελεῖ στὸ ἀνωτέρω παρατιθέμενο κείμενο (βλ. σ. 127) γνώρισμα τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Πρόκλου, ὅπως δέχεται ἐσφαλμένα ὁ κ. Σιάσος, ἀλλὰ γνώρισμα τῶν ἐλέγχων τοῦ Φιλόπονου ἔναντι τῶν θέσεων τοῦ Πρόκλου. Αὐτὸ δηλαδὴ πού θέλει νὰ πεῖ ὁ Φιλόπωνος στὸ παραπάνω κείμενο εἶναι τὸ ἑξῆς: «Μέχρις ἐδῶ αὐτὰ πού ἔβλαπταν τὴν ἀλήθεια, τὰ ἀναιρέσαμε μὲ πειστικότητα».

Ἡ ἴδια παρανόηση δυστυχῶς γίνεται καὶ στοὺς ὅρους «πιθανός-ἀπίθανος» (βλ. σσ. 130, 134, 359, 368, 370, 498, 500, 510), τοὺς ὁποίους ὁ κ. Σιάσος ἀντιλαμβάνεται μὲ τὴ νεοελληνικὴ σημασία τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρανοεῖ καὶ τὰ σχετικὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα οἱ ὅροι αὐτοὶ ἀπαντοῦν. Ἀποτέλεσμα τῶν παραπάνω βασικῶν παρανοήσεων εἶναι νὰ παρουσιάζεται συνολικὰ μία λαθεμένη ἀποψη πού ἐκπροσωπεῖ κατὰ τὸν κ. Σιάσο ὁ Φιλόπωνος γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ λειτουργία τῆς ἀλήθειας (βλ. σσ. 292 κ.έ., 674 κ.έ.).

Στὴν τρίτη παράγραφο ἐξετάζεται ἀναλυτικὰ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Πλάτωνα, τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ ὁ Φιλόπωνος μὲ δύο τρόπους: 1) μὲ τὸ νὰ ἐρμηνεύσει σωστὰ τὶς πλατωνικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ γένεση τοῦ κόσμου, τὶς ὁποῖες παρερμηνεύει ὁ Πρόκλος, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποδώσει στὸν Πλάτωνα τὴν ἀντί-

ληψη για την αιδιότητα του κόσμου (βλ. σσ. 176- 262) και 2) με τὸ νὰ ἀπομυθοποιήσει τὸν Πλάτωνα, ἐλέγχοντας ὡς ἐσφαλμένες ὀρισμένες ἀπόψεις του καὶ ἀμφισβητώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ ἀπόλυτο κῦρος ποὺ προσέδιδαν σ' αὐτὸν οἱ ὕστεροι πλατωνικοὶ (βλ. σσ. 262-298).

Στὴν εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς παραγράφου (βλ. σσ. 157-176) γίνεται μία μακρὰ παρέκβαση (βλ. σσ. 160-175), ἡ ὁποία δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τὸ θέμα καὶ θὰ μπορούσε νὰ τεθεῖ στὶς ὑποσημειώσεις. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀποκτᾷ ἡ ἀποψη τοῦ κ. Σιάσου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ὁ κατεξοχὴν ὀπλισμένος καὶ ἱκανὸς γιὰ μία οὐδέτερη ἀνάγνωση τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ βυζαντινὸς συγγραφέας καὶ ὁ σημερινὸς πεπαιδευμένος θεολόγος» (βλ. σσ. 174 κ.έ., πρβλ. καὶ σσ. 294, 680), ἐνῶ λίγο πιὸ πάνω θεωρεῖ ἀπαράδεκτο γιὰ ἓνα θεολόγο τὸ «νὰ ἐμπλακεῖ καὶ νὰ ὑπηρετήσει φιλοσοφικά-ἐπιστημονικὰ ἐρωτήματα» (βλ. σ. 174)!

Σὲ ἄλλη ἐπίσης παρέκβαση αὐτῆς τῆς παραγράφου (βλ. σσ. 202-211) ὁ κ. Σιάσος ἀμφισβητεῖ χωρὶς τεκμηρίωση τὴν ἀποψη πολλῶν θεολόγων ἐρευνητῶν ποὺ τονίζουν τὴν προτεραιότητα τῆς ὄντολογίας ἔναντι τῆς γνωσιολογίας στὴν πατερικὴ παράδοση, καὶ χωρὶς νὰ καθιστᾷ σαφὲς ποιὸι εἶναι αὐτοί, στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται (βλ. σσ. 210 κ.έ.).

Ἐνδιαφέρον ἐπίσης ἀποκτᾷ ἡ ἀποψη τοῦ συγγραφέα στὴν παράγραφο αὐτή, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Φιλόπονος πιστεύει ὅτι ὁ Πλάτων ἀντλήσει τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἐπισκευαστή - τὴ μὴ φυσικὴ ἀθανασία ἀπὸ βιβλικὲς πηγές (βλ. σ. 245), πράγμα ὅμως ποὺ δὲν προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο ποὺ ὁ ἴδιος παραθέτει.

Τέλος, ἀναφερόμενος ὁ κ. Σιάσος στὸ χωρίο τοῦ Φιλόπονου «οὐδ' οὕτω μὲν εὐλογον... τὰ διαρρήδην καὶ ἄνευ τινὸς ἐπικρούσεως εἰρημένα Πλάτωνι ἀπὸ τινων ἀδήλων στοχασμῶν ὡς οὐδ' εἴρηται διακρούεσθαι, ἀλλ' εἶπερ ἄρα, τῆ μάχη μόνον φιλαλήθως ἐφιστάνειν τῶν ὑποθέσεων» (σ. 254), ὀφείλουμε νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι δὲν κατανοεῖ σωστὰ τόσο τὸν ὄρο «διακρούεσθαι» ὅσο καὶ τὴ φράση «τῆ μάχη μόνον φιλαλήθως ἐφιστάνειν τῶν ὑποθέσεων» τοῦ παραπάνω χωρίου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραχαράσσει πλήρως τὸ νόημά του (βλ. σ. 255) καὶ νὰ ἀναπτύσσει μὲ βάση αὐτὸ δῆθεν ἀπόψεις τοῦ Φιλόπονου σχετικὰ μὲ τὴ μάχη (=ἐναντίωση) τῶν ὑποθέσεων (βλ. σσ. 258-260). Δὲν πρόκειται ὅμως ἐδῶ γιὰ καμιά «ἐναντίωση σὲ ὑποθέσεις» κατὰ τὸν Φιλόπону. Αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ πεῖ ἐν προκειμένῳ ὁ Φιλόπονος εἶναι ὅτι δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ἀπορρίπτουμε σὰν νὰ μὴ ἔχουν λεχθεῖ αὐτὰ ποὺ ὁ Πλάτων τὰ εἶπε ξεκάθαρα καὶ χωρὶς νὰ κρύβει τίποτε, ἀλλὰ κατὰ τὴν

ἀνασκευή τους («τῆ μάχρ») θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζουμε τὶς προϋποθέσεις τῶν συλλογισμῶν του μόνο μὲ φιλαλήθη διάθεση («μόνον φιλαλήθως ἐφιστάνειν τῶν ὑποθέσεων»).

Στὸ Β' μέρος τῆς μελέτης μὲ τὸν τίτλο «Γένεση καὶ διαβάθμιση τοῦ αὐτόπιστου φιλοσοφικοῦ λόγου», ὁ κ. Σιάσος διευκρινίζει στὴν πρώτη παράγραφο τὴ σημασία τῶν ἐκφράσεων «ἀξιόπιστος, αὐτόπιστος ἢ ἀξιωματικὸς λόγος», τὶς ὁποῖες χρησιμοποιεῖ, καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ διαγράψει τὴ μέθοδο ποὺ θὰ ἀκολουθήσει, γιὰ νὰ ἀναδείξει τὴν παρουσία καὶ τὴ λειτουργία τῶν ἀξιωμάτων, καθὼς καὶ τὴ διαδικασία τῆς ἀξιωματοποίησης τῶν κοινῶν ἐνοιῶν καὶ ἐναργῶν πραγμάτων (βλ. σσ. 301-319). Ἐντύπωση καὶ ἀπορία προκαλεῖ ἡ ἀποψή του, κατὰ τὴν ὁποία ἔνας ἐρευνητὴς ἀκολουθώντας μία συγκεκριμένη συμπεριφορὰ «ὄφραρπάζει τὴν κυριότητα τοῦ φιλοσόφου καὶ ἐμφανίζεται πεποικιλμένος μὲ οἰκείες ὄντολογίες, γνωσιολογίες καὶ ἄλλα ἠχηρὰ παρόμοια» (βλ. σ. 307)! Καὶ ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ὀξύνεται στὸ ἔπακρο, ἐπειδὴ ὡς τώρα εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ προσωπικὴ κυριότητα χρησιμοποιεῖται ἐπὶ προσωπικῶν κτημάτων, καὶ ὄχι ἐπὶ κοινῶν ζητημάτων, ὅπως ἡ φιλοσοφία ἢ ἡ φιλοσοφικὴ ὀρολογία, ποὺ δὲν εἶναι οὔτε γίνονται προσωπικὸ κτῆμα κανενός, ὥστε ἡ χρῆση τους ἀπὸ ὁποιοδήποτε νὰ σημαίνει «ὄφραρπαγὴ τῆς κυριότητος τοῦ φιλοσόφου»!

Στὴ δευτέρη παράγραφο ὁ κ. Σιάσος ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναπτύξει διεξοδικὰ μὲ βάση τὸν Φιλόπονο τὸν ἀποδεικτικὸ ῥόλο καὶ τὴν πειστικότητα τῶν ἀξιωμάτων, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ διαδικασία ἀναγωγῆς τῶν κοινῶν ἐνοιῶν καὶ τῶν ἐναργῶν πραγμάτων σὲ ἀξιώματα μὲ ἀπόλυτο ἀποδεικτικὸ κῶρος (βλ. σσ. 320-545).

Ὡστόσο ἡ παράγραφος αὐτὴ διαθέεται, ὅπως ἤδη τονίστηκε προηγουμένως, ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη κατανόηση τοῦ ὅρου «πιθάνος», ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ ὁ συνακόλουθος ὅρος «πιστός», παραμένουν κατὰ τὴν ἐπιχειρούμενη ἀνάπτυξη ἀμετάφραστοι (βλ. σσ. 368-510). Μόνο μία φορὰ γίνεται ἀπόπειρα ἐρμηνευτικῆς ἀπόδοσός τους (βλ. σ. 370), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ὅροι «πιθάνον» καὶ «πιστόν», ποὺ βρίσκονται σὲ παρατιθέμενο κείμενο, σημαίνουν ἀντίστοιχα τὴν ἐνδεχόμενη καὶ τὴ βεβαία «αὐτοπιστία». Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι οἱ ὅροι αὐτοὶ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα (κλασικὴ, κοινὴ καὶ βυζαντινὴ) σημαίνουν ὁ μὲν ὅρος «πιθάνον», ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, τὴν πειστικότητα, ὁ δὲ ὅρος «πιστόν» τὴν ἀξιοπιστία. «Πιστός» δηλ. σημαίνει «ἀξιόπιστος» καὶ ὄχι «αὐτόπιστος». Ἄλλωστε οἱ ὅροι «αὐτόπιστος» καὶ «αὐτοπιστία» δὲν ὑπάρχουν κἄν στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα!

Σοβαρή επίσης παρανόηση παρατιθέμενου κειμένου του Φιλόπονου γίνεται στη σελ. 511 κ.έ., όπου ο Φιλόπονος δεν κάνει καθόλου λόγο για την «όλοκλήρωση του υποκειμένου ἢ τῆς οὐσίας» (βλ. σ. 512) καὶ δὲν διατυπώνει κάποια «φιλοσοφική θέση για τὴν τελειότητα τῶν οὐσιῶν», ὅπως νομίζει ὁ κ. Σιάσος (βλ. σσ. 512 κ.έ.). Σκοπὸς τοῦ Φιλόπονου στὸ παραπάνω κείμενο εἶναι νὰ τονίσει ὅτι οἱ συμπληρωτικὲς δυνάμεις τῶν οὐσιῶν, δηλαδή οἱ ποιότητες ἢ τὰ εἶδη, πὺ χωρὶς αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἡ οὐσία («τὸ ὑποκείμενον»), ἂν καὶ διακρίνονται, εἶναι ὡστόσο ἀχώριστες ἀπὸ τὰ πράγματα. Σὰν παράδειγμα ἀναφέρει τὸ ὄστρακο πὺ διατηρεῖ μέσα στὸ βυθὸ τὸ χρῶμα του, μολονότι δὲν φαίνεται. Τὸ κείμενο μάλιστα αὐτὸ τοῦ Φιλόπονου ἀποτελεῖ ἐλεύθερη ἀπόδοση σχετικοῦ κειμένου τοῦ Μ. Βασιλείου, κατὰ τὸ ὅποιο οἱ ποιότητες («αἱ συμπληρωτικαὶ τῶν οὐσιῶν δυνάμεις» κατὰ τὸν Φιλόπονο) θεωροῦνται στοιχεῖα «συμπληρωτικὰ τῆς οὐσίας», τὰ ὅποια, ἂν τὰ ἀποχωρήσουμε ἀπὸ αὐτὴν, «οὐδὲν ἔσται τὸ ὑποκείμενον» (βλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* 1,8 PG 29, 21 AB).

Στὴν παράγραφο αὐτὴ ὑπάρχει ἐπίσης καὶ μία θεολογικὴ ἀστοχία ὀφειλόμενη πρὸς παρανόηση σχετικοῦ χωρίου τοῦ Φιλόπονου. Ἐνῶ ὁ Φιλόπονος γράφει «...αὐτάρκες τὸ θεῖον καὶ αὐτὸ τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως τε καὶ οὐσίας συμπληρωτικόν ἔστιν...», ὁ κ. Σιάσος ὑποστηρίζει ὅτι μὲ τὸ παραπάνω χωρίο ὁ Φιλόπονος συμπεραίνει ὅτι ὁ «θεὸς εἶναι τέλειος, τελειούμενος ἀπὸ μόνος του...» (σ. 485)!

Τέλος, ἀναλύοντας ἐτυμολογικὰ τὸν ὄρο «ἐνάργεια» (ἐν+ἀργός), πὺ ἀποτελεῖ μάλιστα καὶ ὄρο τοῦ τίτλου τῆς μελέτης του, ὁ κ. Σιάσος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ὄρος «μπορεῖ νὰ σχετίζεται... μὲ τὴν ἀργία οἰουδήποτε γνωστικοῦ μηχανισμοῦ καὶ αἰσθητηρίου» (βλ. σ. 492). Ἡ ἄποψη ὅμως αὐτὴ συνιστᾷ καθαρὴ παρετυμολογία, γιατί ἡ «ἐνάργεια» δὲν σχετίζεται καθόλου μὲ τὴν ἀργία. Τὸ δεῦτερο συνθετικὸ αὐτοῦ τοῦ ὄρου, τὸ ἐπίθετο «ἀργός», δὲν σημαίνει τὸν μὴ ἐργαζόμενο, ἀλλὰ τὸν λαμπερό, τὸν λευκό, τὸν φωτεινό. «Ἐνάργεια» δηλαδή εἶναι ἡ κατάσταση ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποία ἕνα ὄν ἔχει μέσα του (ἐν-) τὴ λαμπρότητα, τὴ διαύγεια καὶ μεταφορικὰ τὴ σαφήνεια.

Στὴν τρίτη καὶ τελευταία παράγραφο ὁ κ. Σιάσος ἐπισημαίνει τὸν κίνδυνο πὺ διατρέχει κατὰ τὸν Φιλόπονο ὁ πειστικὸς λόγος ἀπὸ τὴν παγίδα τῆς ὁμωνυμίας, στὴν ὁποία πέφτει ὁ Πρόκλος, κατανοώντας ἐσφαλμένα τοὺς ἀριστοτελικοὺς ὄρους «δυνάμει» καὶ «ἐνεργείᾳ» ἢ καὶ τὸν πλατωνικὸ ὄρο «γεννιός» (γιατὸ τὸν κόσμο), καὶ ὑπογραμμίζει τὴν προσπάθεια τοῦ Φιλόπο-

νου να ἀποκαταστήσει τὸ ἀληθὲς νόημα αὐτῶν τῶν ὄρων στὰ κείμενα ποὺ ἀπαντοῦν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὅπως ὑποστηρίζει μᾶλλον πειστικά, ὁ Φιλόππος καταθέτει κάποια θεωρία σχετικά μὲ τὴ φιλοσοφικὴ λειτουργία τοῦ σημαίνεσθαι (βλ. σσ. 546-673).

Ἐπανερχόμενος στὸ θέμα τῆς «ἐπίνοιας» στὴν παράγραφο αὐτὴ ὁ κ. Σιάσος, θεωρεῖ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ τέμνει λογικὰ τὰ ὄντα μὲ ὄργανο τὴν ἐπίνοια ὡς «τὴν πεντακάθαρη θέση τῶν ὕστερων πλατωνικῶν καὶ τοῦ Φιλόππου» (βλ. σ. 610), ἀγνοώντας τελείως τὴν πρωτότυπη καὶ δημιουργικὴ συμβολὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ τῶν δύο Καππαδοκῶν ἀδελφῶν, καὶ κυρίως τοῦ Μ. Βασιλείου (βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Οὐσία καὶ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον. Συμβολὴ εἰς τὴν περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 158 κ.έ. Ν. Ἄ. Ματσούκα, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 297 κ.έ.), ἀπὸ τὸν ὁποῖο οὐσιαστικὰ ἐξαρτᾶται ὁ Φιλόππος (πρβλ. Β. Ν. Τατάκη, *Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία*, μετάφρ. ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἔκδοση Ε. Κ. Καλπουριτζῆ, Ἀθήνα 1977, σ. 56). Ὑποστηρίζει μάλιστα ὅτι «Αὐτὲς οἱ λογικὲς καὶ μὴ πραγματικὲς τμήσεις (ἐνν. μὲ τὴν ἐπίνοια) γνώρισαν τόση εὐρεῖα χρῆση, ὥστε ὁ ὄρος ἐπίνοια νὰ φτάσει νὰ εἶναι συνώνυμος τοῦ μὴ πραγματικοῦ, τοῦ κενοῦ ἀπὸ κάθε περιεχόμενου» (βλ. σ. 610), ἐνῶ στὴν πραγματικότητα τὸ τελείως ἀντίστροφο συνέβη στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Προηγήθηκε ἡ ἔννοια τῆς ἐπίνοιας μὲ τὴ σημασία τοῦ μὴ πραγματικοῦ, τὴν ὁποία κατὰ τὸν Η. Döggie εἰσήγαγε στὸ φιλοσοφικὸ κόσμο ὁ στωϊκὸς φιλόσοφος Ποσειδώνιος (βλ. *Ἐπίνοια. Wort- und Bedeutungsgeschichte*, Göttinnen 1955, σσ. 56 κ.έ.), καὶ κατόπιν ἀκολουθεῖ ἡ θετικὴ γνωσιολογικὴ σημασία τῆς ἐπίνοιας, τὴν ὁποία καθιέρωσε ἐξ ἀφορμῆς τῶν προκλήσεων τοῦ Εὐνομίου ὁ Μ. Βασίλειος καὶ συνεχίζει ἐν προκειμένῳ ὁ Φιλόππος.

Ἡ ἐν λόγῳ μελέτη τοῦ κ. Σιάσου κατακλείεται μὲ Συμπεράσματα (βλ. σσ. 674-694), ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία διακεκριμένη ἐνότητά τους, στὴν ὁποία γίνονται κάποιες προεκτάσεις στὴ σύγχρονη ἐπιστημονικὴ προβληματικὴ (βλ. σσ. 693 κ.έ.), εἶναι μεταφρασμένα καὶ στὰ ἀγγλικά (βλ. σσ. 695-710), καὶ συνοψίζουν τὶς κύριες θέσεις τῆς μελέτης του, μεταξὺ τῶν ὁποίων, ὅπως εἶναι φυσικό, καὶ ὅλες ἐκεῖνες ποὺ στηρίζονται σὲ παρανοήσεις κειμένων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ συγγραφέας κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς μελέτης του, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι δὲν ἀντιμετωπίζει τὰ

ἐπιμέρους θέματά του μὲ τρόπο συστηματικὸ καὶ συνθετικὸ, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ ἐξαγάγει τὰ συμπεράσματά του ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς ἐρμηνευτικοῦ σχολιασμοῦ κειμένων, τὰ ὁποῖα παραθέτει. Ἔτσι ἡ ὅλη πορεία τῆς σκέψης τοῦ συγγραφέα κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιμέρους θεμάτων του προσδιορίζεται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν παρουσία ἑτερόκλητων στοιχείων ποὺ ὑπάρχουν ἀναπόφευκτα στὶς κειμενικὲς ἐνότητες, οἱ ὁποῖες παρατίθενται καὶ ἀπλῶς σχολιάζονται. Πάντως, ὅπου θέλει ὁ συγγραφέας, δίνει στὸν ἑαυτό του τὸ δικαίωμα νὰ κάνει τὶς παρεκβάσεις ποὺ κρίνει ὅτι σχετίζονται κάπως μὲ τὰ ἐπιμέρους θέματα ποὺ πραγματεύεται (βλ. λ.χ. σσ. 160-175, 202-211, 376-377), ἐνῶ αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποφευχθοῦν ἢ νὰ φιλοξενηθοῦν ἔστω στὶς ὑποσημειώσεις. Ἐξάπαντος ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς συγγραφῆς ἀναγκάζει τὸν κ. Σιάσο νὰ ἀσχοληθεῖ ἐπανειλημμένως κατὰ τὴν πορεία τῆς μελέτης του μὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ θέμα δύο ἢ καὶ περισσότερες φορές, ὅπως λ.χ. τὸ θέμα τῆς «ἐπίνοιας» (βλ. σσ. 60-79, 610 ἔξ.) ἢ τῆς σημασίας τοῦ ὄρου «πραγματειῶδες», τὴν ὁποία ἐξετάζει στὴ μελέτη του τέσσερις φορές (βλ. σσ. 194-195, 266-267, 561-372, 442 κ.έ.), ἐνῶ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ θέματα αὐτὰ μία μόνο φορὰ μὲ συνθετικὸ τρόπο καὶ σὲ εἰδικὴ παράγραφο, ἀξιοποιώντας ὅλα τὰ σχετικὰ στοιχεῖα τῶν κειμενικῶν δεδομένων. Αὐτὸ ἀπαιτεῖ ἄλλωστε ἡ δεοντολογία μιᾶς συστηματικῆς μελέτης.

Σοβαρὸ ἐπίσης μειονέκτημα αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι τὸ ὅτι ὁ κ. Σιάσος κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιμέρους θεμάτων δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψη τοῦ τῆ σχετικῆ βιβλιογραφία. Ἀπὸ τὶς μελέτες δὲ ποὺ παραθέτει στὸν πίνακα βιβλιογραφίας, χρησιμοποιεῖ μόνο ἐλάχιστες, ποὺ ἔχουν γενικότερο χαρακτῆρα, ἐνῶ, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν Εἰσαγωγή, δὲν χρησιμοποιεῖ καμμία ἀπ' αὐτὲς ποὺ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα του, οὔτε κἄν τὴν ἑλληνικὴ μελέτη τῆς Ἄ. Ἀραβαντινοῦ-Μπουρλογιάννη! Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι, ἐνῶ ἀναφέρεται γενικὰ σὲ νεώτερες θεολογικὲς μελέτες, ποὺ περιέχουν ἀπαράδεκτες κατὰ τὴ γνώμη του ἀπόψεις, δὲν κατονομάζει, τουλάχιστον ἐνδεικτικὰ, οὔτε μία (βλ. σσ. 205, 210 κ.έ., 434 κ.έ., 567). Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτό, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις οὔτε καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν ἐλάχιστων ἔστω συγγραφέων ποὺ ἀναφέρονται (στὴν Εἰσαγωγή) εἶναι δυνατόν νὰ ἐλεγχθοῦν ἐπὶ τῇ βάσει παραπομπῶν (βλ. σσ. 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27). Οἱ ἐλλείψεις αὐτὲς εἶναι βασικὲς καὶ θίγουν κατὰ τὴν ἄποψή μας εὐθέως τὸν ἐπιστημονικὸ χαρακτῆρα τῆς μελέτης.

Ὅσον ἀφορᾷ, τέλος, τὴ μορφή τῆς μελέτης, πέρα ἀπὸ τὰ πολλὰ τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα καὶ κάποιες παραλείψεις σειρῶν, ὥστε νὰ μὴ βγαίνει

νόημα (βλ. σσ. 36, 127, 128), πρέπει να επισημανθεί ότι υπάρχουν αρκετά ορθογραφικά λάθη, πού τα περισσότερα οφείλονται στην υιοθέτηση αρχαϊκῶν ἢ καθαρευουσιάνικων τύπων, ὅπως λ.χ. «Εὐκλείδους» (σσ. 83, 320, 321), «Εὐρουπίδης» (σσ. 116, 678), «ἐλαχίστως» (σ. 644), καὶ κάποιες ἀσυνταξίες, ὅπως «τῶν μὴ καλῶς ἐχόντων (sic) ὑποθέσεων» (σ. 271), «ἡ ἐπίκληση τῆς ἐνάργειας...τελοῦν ...λειτουργοῦν» (σ. 522), καθὼς καὶ κάποιοι ἀδικαιολόγητοι νεολογισμοί, ὅπως λ.χ. «ὑποψιάζει» (σ. 187), «ἀντερειδία» (σ. 189), «σχιζοτενεῖς» (σ. 271) καὶ κάποια ἐπίσης ἀδικαιολόγητα ἀβλεπήματα, ὅπως λ.χ. σὲ τρεῖς συνεχεῖς σελίδες (σσ. 28, 29, 30) τὸ ἴδιο πρόσωπο παρουσιάζεται διαφορετικά: «Δαμάσκιος», «Δαμασκνός», «Δαμάσκος». Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι τὰ δοκίμια τῆς μελέτης, πρὶν δοθοῦν πρὸς ἐκτύπωση ἔπρεπε τουλάχιστο νὰ διορθωθοῦν ἀπὸ ἓνα καλὸ φιλόλογο.

β) Λάμπρου Χρ. Σιάσου, *Κι ἂν τὸ πραγματικὸ δὲν εἶναι ἀληθές*; Τόμος Α' (Κριτικὴ ἀναστοιχείωση τῆς ἀριστοτελικῆς προϋποθέσεως), Ἔκδ. Ἐρμός, Ἀθήνα 2002, σσ. 465.

Πρόκειται ἐπίσης γιὰ μία ὀγκώδη φιλοσοφικὴ πραγματεία, τῆς ὁποίας τὸ θέμα, ὅπως εἶναι διατυπωμένο καὶ διευκρινίζεται μέσα στὴν Εἰσαγωγὴ (σσ. 15 κ.έ.), εἰσάγει μία πρωτόγνωρη διλημματικὴ διαλεκτικὴ μεταξὺ ἀλήθειας καὶ πραγματικότητας, πού εἶναι ὅμως ἀνόπαρκτη καὶ τελείως ἄγνωστη στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ἦδη ἡ διατύπωση τοῦ θέματος ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενο, τουλάχιστον γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ βάση τὸν ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ἡ θεμελίωση τῆς διλημματικῆς αὐτῆς διαλεκτικῆς, τὸ πραγματικὸ νὰ μὴν εἶναι καὶ ἀληθές. Ὅπως τονίζει μάλιστα ρητὰ ὁ κ. Σιάσος στὸν Ἐπίλογο («...Κεφάλαιον τοῖς εἰρημένοις» [sic!]) τῆς ἐν λόγω μελέτης του, «Ἡ κυρίαρχη σήμερα ἀντίληψη περὶ τὴν σύμπτωση τοῦ πράγματος-πραγματικοῦ πρὸς τὸ ἀληθές-ἀληθινό... φαίνεται νὰ μὴν εὐρίσκει ἐρείσματα ἱκανὰ σὲ παλαιότερες μαρτυρίες τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης» (σ. 435), ἐπιλέγοντας πρὸς τεκμηρίωση τῆς θέσης του αὐτῆς κείμενα ἀπὸ τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* (προοίμιο) καὶ τὸ *Περὶ ψυχῆς* ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη (σσ. 73 κ.έ.), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν προκύπτει ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο, τὸ πραγματικὸ δηλ. νὰ μὴν εἶναι καὶ ἀληθές.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ οφείλουμε ἤδη ἐξ ὑπαρχῆς νὰ δηλώσουμε κατηγορηματικὰ καὶ ξεκάθαρα ὅτι δὲν ὑπάρχει τέτοιο ἐνδεχόμενο ὅχι μόνο γιὰ τὸν

Ἄριστοτέλην ἀλλὰ γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Γιὰ ὅλους τοὺς Ἑλλήνες φιλοσόφους ἡ πραγματικότητα εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ἀλήθεια ἡ πραγματικότητα. Ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα ποὺ κάνει λόγο γιὰ τὶς ἰδέες, οἱ ἰδέες δὲν εἶναι ἄσχετες μὲ τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ εἶναι τὰ ὄντως ὄντα, δηλ. τὰ πράγματα, καὶ ἡ γνώση τους συνιστᾷ τὴν κατάκτηση τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἀλήθεια λοιπὸν γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία δὲν εἶναι οἱ λέξεις καὶ οἱ ἔννοιες, ἀλλὰ τὰ πράγματα. Μάλιστα ὁ Ἄριστοτέλης τονίζει ξεκάθαρα ὅτι ὡς ἀληθὲς θεωρεῖται τὸ ὄν, δηλ. τὸ πρᾶγμα, ἐνῶ τὸ «μὴ ὄν ὡς ψευδός» (βλ. *Μετὰ τὰ φυσικά* E 4, 1027 b, 18). Ἐκτὸς αὐτοῦ σὲ πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις ὁ ἴδιος τονίζει ὅτι τὸ «κατ' ἀλήθειαν» ὑπάρχον ταυτίζεται μὲ τὸ πραγματικῶς ὑπάρχον ἢ, ὅπως τὸ λέει κατὰ λέξη, μὲ τὸ «κατὰ φύσιν» ἢ «τῆ φύσει ὄν». Τὸ «κατ' ἀλήθειαν» ἢ τὸ «κατὰ φύσιν» ὄν διακρίνονται κατὰ τὸν Ἄριστοτέλην μόνον ἀπὸ τὸ «κατὰ δόξαν» ἢ «δοξαστικῶς» ὑπάρχον ἢ ἀλλιῶς ἀπὸ τὸ «ψευδῶς δοξάζειν» (βλ. ἐνδεικτικὰ *Φυσικῆς ἀκροάσεως* 191a, 24-25· *Ἀναλυτικὰ πρότερα* 43b, 8-9. 65a, 36-37· *Περὶ τῶν σοφιστικῶν ἐλέγχων* 173a, 29-30· *Ἠθικῶν μεγάλων* 1, 33, 36· *Προτρεπτικὸς Πρὸς Θεμίωνα* 44, 11-12· *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν* 1250b 45). Θὰ μπορούσαμε ἐν προκειμένῳ νὰ ἀναφέρουμε σωρεῖα σχετικῶν χωρίων ἀπὸ κείμενα τοῦ Ἄριστοτέλη ποὺ μὲ πολὺ εὐκόλο τρόπο μπορεῖ νὰ τὰ βρεῖ κανεὶς, κάνοντας χρῆση τοῦ προγράμματος Thesaurus Linguae Graecae (TLG) στὸν ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ του. Δὲν θέλουμε ἐπίσης νὰ ἐπεκταθοῦμε στοὺς Στωικοὺς καὶ τοὺς Νεοπλατωνικοὺς, ποὺ καὶ αὐτοὶ ταυτίζουν τὸ πραγματικὸ («καθ' ὑπόστασιν», «κατ' οὐσίαν» ἢ «κατὰ φύσιν») μὲ τὸ ἀληθές («κατ' ἀλήθειαν»), γιὰ νὰ τεκμηριώσουμε αὐτὸ ποὺ εἴπαμε πρὶ πάντων, ὅτι δηλ. τὸ δίλημμα μεταξὺ πραγματικοῦ καὶ ἀληθοῦς εἶναι τελείως ἀνυπαρκτο στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Κατὰ συνέπεια τὸ εἰσαγόμενο δίλημμα μεταξὺ πραγματικοῦ καὶ ἀληθοῦς ποὺ ὑπάρχει στὸν τίτλο τῆς μονογραφίας, ἂν δὲν δείχνει ἄγνοια, τουλάχιστον δείχνει παρανόηση τῶν βασικῶν ἀρχαιοελληνικῶν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν.

Γιὰ νὰ μὴ δοθεῖ δὲ ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ παραπάνω παρατηρήσεις μας σχετίζονται μόνο μὲ τὴ σύλληψη καὶ διατύπωση τοῦ θέματος, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἤδη στὴν Εἰσαγωγή τῆς ἐν λόγω μελέτης (σσ. 15-86), ὅπου ἐπιχειρεῖται ὁ προσδιορισμὸς τοῦ θέματος μὲ βάση τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ἀληθές, ὅπως αὐτὸ ἀναπτύσσεται στὸ προοίμιο τοῦ *Περὶ ψυχῆς* ἔργου τοῦ Ἄριστοτέλη, τὰ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ κ. Σιάσος μαρτυροῦν οὐσιαστικὰ ἄγνοια τῆς φιλοσοφικῆς προβληματικῆς σχετικὰ μὲ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ἀληθές ποὺ

ὕπάρχει στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ὅπως ὑποστηρίζει κατὰ λέξιν, «Φαντάζει ὑπερβολικὸ, ἀλλὰ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὰ πράγματα, τὸ γεγονός ὅτι στὶς πρῶτες φιλοσοφικὲς σχολὲς δὲν ὑπάρχουν εὐδιάκριτες καὶ αὐτοτελεῖς διερευνήσεις τοῦ σχετικοῦ ἐρωτήματος», δηλ. τοῦ ἐρωτήματος γιὰ τὸ ἀληθές (σ. 16). Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ κ. Σιάσου δὲν «φαντάζει» ἀπλῶς ὑπερβολικὴ, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος, ἀλλὰ εἶναι πράγματι ὑπερβολικὴ καὶ «ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὰ πράγματα», γιὰ τὸ ἐν λόγῳ ἐρώτημα εἶναι εὐδιάκριτο σ' ὀλόκληρη τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καὶ μάλιστα ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοὺς προσωκρατικοὺς φιλοσόφους. Ἐνδεικτικὰ μόνο θὰ θέλαμε νὰ ἀναφέρουμε ἐν προκειμένῳ τοὺς προσωκρατικούς Ἡράκλειτο, Παρμενίδη καὶ Ἐμπεδοκλῆ, οἱ ὁποῖοι, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς, ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ κριτηρίου τῆς ἀλήθειας, ἂν δηλ. καὶ κατὰ πόσον μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τὴν ἀλήθεια μέσῳ τοῦ λόγου, δηλ. τῆς νόησης, ἢ τῶν αἰσθήσεων (βλ. *Πρὸς Μαθηματικούς* VII, 111 κ.έ.. 114 κ.έ.. 122, 1-8. 126 κ.έ.). Ἀλλὰ καὶ μετὰ τοὺς προσωκρατικούς τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ἀληθές εἶναι διάχυτο τόσο στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅσο καὶ στοὺς Σκεπτικούς, τοὺς Στωικούς καὶ τοὺς Νεοπλατωνικούς (βλ. Πλάτωνος, *Κρατύλος* 385 c 10 κ.έ.· *Φαίδων* 65 b 9 κ.έ., Ἀριστοτέλους, *Μετὰ τὰ Φυσικά* E, 4, 1027 b 17 κ.έ.· Θ, 10, 1051 b κ.έ.· *Ἀναλυτικὰ πρότερα* 53 b 3 κ.έ., Διογένηος Λαερτίου, *Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων* VII, 49, Πλωτίνου, *Ἐννεάδες* 1, 5, 5, 54 κ.έ.). Εἶναι μάλιστα τόσο θεμελιῶδες τὸ ἐρώτημα αὐτὸ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ὥστε ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἀποκαλεῖ τὴ φιλοσοφία «ἐπιστήμην τῆς ἀληθείας» (βλ. *Μετὰ τὰ Φυσικά* A ἔλαπτον, 1, 993 b 20).

Κατόπιν τούτων ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως καὶ γιὰ ὀλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, δὲν βρίσκεται οὔτε θηρεύεται μέσα στὰ νοήματα καὶ τίς λέξεις, ἀλλὰ μέσα στὰ πράγματα. Εἶναι σοβαρὸ λάθος καὶ συνιστᾷ κραυγαλέα παρανόηση τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας αὐτὸ ποὺ ὑποστηρίζει ἐν προκειμένῳ ὁ κ. Σιάσος, ὅτι δηλ. κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «ἢ ἀλήθεια (καὶ τὸ ψεῦδος) ἀναζητεῖται καὶ ὑπάρχει στὰ ...νοήματα... καὶ στὶς λέξεις» (σ. 16). Πιστεῦει μάλιστα ὅτι «συγκεκριμένοι συγγραφεῖς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας παραδόσεως ὅχι μόνο γνωρίζουν αὐτὴ τὴν φιλοσοφικὴ κατασκευή, ὅχι μόνο ἀδυνατοῦν νὰ συμφωνήσουν» μὲ τὴν παραπάνω ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη, «ἀλλὰ κυρίως σπεύδουν νὰ τὴν ἀκυρώσουν» καὶ νὰ τὴν ἀνατρέψουν. Γι' αὐτὸ καὶ «ἀποφαίνονται ἀκλινῶς ὅτι δὲν θηρᾶται στὶς λέξεις ἢ ἀλήθεια, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἀνευρίσκεται μέσα στὰ πράγματα» (σ. 16).

Βλ. καὶ σ. 433). Μὲ βάση δὲ τὶς ἐσφαλμένες αὐτὲς ἐκτιμήσεις τοῦ ὁ κ. Σιάσος ἐξαγγέλλει ἕναν ἐρευνητικὸ σχεδιασμὸ, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο στὸν παρόντα τόμο ἐπιχειρεῖται ἡ διερεύνηση τῆς ἀριστοτελικῆς ἀντίληψης ὅτι ἡ ἀλήθεια ἀνευρίσκεται στὰ νοήματα καὶ τὶς λέξεις, ἐνῶ σὲ ἐπόμενο, δεύτερο, τόμο, πρόκειται νὰ διερευνηθῶσι «τοὺς βαθύτερους θεολογικοὺς λόγους ποὺ ὑποχρέωσαν κορυφαίους χριστιανοὺς συγγραφεῖς νὰ ἀνα-τρέψουν τὴν ὡς ἄνω περὶ ἀληθείας διδασκαλία καὶ νὰ ὁμολογήσουν ὅτι ἡ ἀλήθεια παρ' ἡμῖν ἀναζητεῖται σ' αὐτὰ τοῦτα τὰ πράγματα» (σ. 436. Πρβλ. καὶ σ. 69).

Ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐσφαλμένων αὐτῶν ἐκτιμήσεων πρέπει νὰ τονίσουμε ἀπολύτως ὑπεύθυνα καὶ κατηγορηματικὰ ὅτι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ποὺ ὑποστηρίζουν μὲ ἔμφαση ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν βρίσκεται στὰ ὀνόματα ἀλλὰ στὰ πράγματα (βλ. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 29, Θεολογικὸς Γ', Περὶ Υἱοῦ*, 13, PG 36, 92 A καὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ, «Συνοδικὸς Τόμος τοῦ 1351», στὸ Ἰω. Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Γ', Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 379: «Οὐ γὰρ ἐν ῥήμασιν ἡμῖν, ἀλλ' ἐν πράγμασιν ἡ ἀλήθειά τε καὶ ἡ εὐσέβεια, κατὰ τὸν θεολόγον Γρηγόριον»), δὲν εἶπαν στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ ἀποψη φιλοσοφικῆ τίποτε τὸ καινούργιο. Ἀπλῶς συνέχισαν ἐν προκειμένῳ τὸν ἐμπειριοκρατικὸ ρεαλισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ γενικότερα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Προφανῶς κατὰ τὴ διατύπωση τῶν ἀπόψεων τοῦ αὐτῶν ὁ κ. Σιάσος παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν παρανόηση ποὺ ἔκανε σὲ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ τὸ παραθέτει μάλιστα παραφρασμένο (σ. 97-98), ὅπου λέγεται ὅτι «τὸ ψεῦδος καὶ τὸ ἀληθές» δὲν βρίσκονται «ἐν τοῖς πράγμασιν... ἀλλ' ἐν τῇ διανοίᾳ» (βλ. *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* E, 4, 1027 b, 25-27). Λίγο πρὶν ὅμως, ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, τονίζει ξεκάθαρα ὅτι τὸ ἀληθὲς ταυτίζεται μὲ τὸ ὄν, δηλ. μὲ τὸ πρᾶγμα, καὶ τὸ ψεῦδος μὲ τὸ μὴ ὄν (στίχ. 18). Τί συμβαίνει λοιπόν; Πῶς εἶναι δυνατόν, ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος νὰ ἐντοπίζονται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴ μία μεριὰ στὰ πράγματα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὄχι «ἐν τοῖς πράγμασιν... ἀλλ' ἐν τῇ διανοίᾳ»; Φάσκει καὶ ἀντιφάσκει ὁ μέγας φιλόσοφος; –Κατηγορηματικὰ καὶ ἀσφαλέστατα ὄχι. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος στὴ συνάφεια αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος βρίσκονται «ἐν τῇ διανοίᾳ», μόνον ὅταν μεταξὺ τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου καὶ τῶν γινωσκομένων πραγμάτων μεσολαβοῦν οἱ νοητικὲς λειτουργίαι τῆς σύνθεσης καὶ τῆς διαίρεσης καὶ ὅχι ὅταν πρόκειται γιὰ τὴ γνώση τῶν πραγ-

μάτων καθεαυτῶν. Καὶ αὐτὸ εἶναι εὐνόητο, γιατί, ὅπως ἀναφέρει στὴ συνέχεια, τόσο ἡ «συμπλοκή», δηλ. ἡ σύνθεσις, ὅσο καὶ ἡ διαίρεσις εἶναι λειτουργίες ποὺ λαμβάνουν χώρα μόνον «ἐν τῇ διανοίᾳ» καὶ ὄχι «ἐν τοῖς πράγμασιν» (στίχ. 29-31). Κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι δυνατόν στὴν περίπτωσι αὐτῇ ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος νὰ ἀναζητοῦνται στὰ πράγματα, δηλ. στὸ ὄν ἢ τὸ μὴ ὄν ἀντίστοιχα, ἀλλὰ μόνον στὴ διάνοια. Μὲ ἀπλὰ λόγια: ὅταν κατὰ τὴν ἀναζήτησι τῆς ἀλήθειας παρεμβάλλονται οἱ νοητικὲς λειτουργίες τῆς σύνθεσις ἢ τῆς διαίρεσις, ἡ ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος ἐξαρθρῶνται ἄμεσα ἀπ' αὐτές. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ βροῦμε τὴν ἀλήθεια, ὅταν γίνονται λάθη κατὰ τὶς νοητικὲς αὐτὲς λειτουργίες. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀλήθεια τῶν πραγμάτων ἢ τὸ ψεῦδος μετατοπίζονται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὰ πράγματα καθεαυτὰ στὴ διάνοια. Ἡ ἀλήθεια βρίσκεται στὰ πράγματα, ἀλλὰ κατακτιέται μέσθ τῶν παραπάνω νοητικῶν λειτουργιῶν, ποὺ πρέπει κι αὐτὲς νὰ ἀληθεύουν, γιατί διαφοροτικὰ ἡ κατάκτησι τῆς ἀλήθειας εἶναι ἀδύνατη. Ἄλλωστε, ὅπως διευκρινίζει ὁ ἴδιος, ἄλλο πρᾶγμα εἶναι τὸ ὄν ὡς νόημα κατὰ τὶς νοητικὲς λειτουργίες τῆς συμπλοκῆς καὶ τῆς διαίρεσις καὶ ἄλλο τὸ «κυρίως» ὄν, δηλ. τὸ πρᾶγμα καθεαυτό («τὸ δ' οὕτως ὄν ἕτερον ὄν τῶν κυρίως» [στίχ. 31]). Δυστυχῶς τὸ βασικὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ παρανόησε πλήρως ὁ κ. Σιάσος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὀδηγηθεῖ στὴ ἐσφαλμένη ἄποψι ὅτι ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος βρίσκονται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μόνον «στὰ ἐν συνθέσει ἢ ἐν διαίρεσει τελοῦντα νοήματα... καὶ στίς λέξεις» (σ. 16), ἀγνοώντας τελείως ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω ξεκάθαρη ἀριστοτελικὴ θέσι γιὰ τὴν ταύτισι τῆς ἀλήθειας μὲ τὰ πράγματα (τὰ κυρίως ὄντα) καὶ τὴν κοινῶς ἀποδεκτὴ ἄποψι στὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν γνωσιολογικὸ αὐτὸ ρεαλισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη (βλ. λ.χ. Χ. Γιανναρᾶ, *Σχεδίασιμα εἰσαγωγῆς στὴ φιλοσοφία*, Ἀθήνα 21998, σ. 99 κ.ἑ. σ. 200).

Ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι μὲ ὅσα καταθέτουμε ἐν προκειμένῳ κλονίζεται ἡ ἐπιστημονικὴ βάση καὶ ὁ κορμὸς τῆς ἐν λόγῳ φιλοσοφικῆς πραγματείας, καθὼς καὶ ὁ ἐξαγγελθεὶς ἤδη σ' αὐτὴν ἐρευνητικὸς σχεδιασμὸς τοῦ κ. Σιάσου, ἀλλὰ δυστυχῶς ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα: ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως καὶ γιὰ ὀλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, δὲν βρίσκεται στὰ νοήματα καὶ τὶς λέξεις ἀλλὰ στὰ πράγματα καθεαυτὰ. Μάλιστα θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι τὴ βασικὴ αὐτὴ ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφικὴ ἀρχὴ τὴν ἐνστερνίστηκαν καὶ τὴν ἐκμεταλλεύτηκαν κατὰ κόρον οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς κατὰ καιροὺς ἐμφανισθέντες αἰρετικούς (Εὐνομιανούς, Πνευματομάχους κ.ἄ.) ποὺ ἐπιχειροῦσαν τὴν ἀναζή-

τηση τῆς δογματικῆς ἀλήθειας μέσῳ τῶν ὀνομάτων (βλ. σχετικά Γ. Δ. Ματτζέλου, ὄπ. παρ., σσ. 179 κ.έ.). Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ τονίζουν ἔναντι τῶν αἰρετικῶν αὐτῶν ὅτι ἡ ἀλήθεια γιὰ μᾶς τοὺς Χριστιανοὺς δὲν βρῖσκεται στὰ ὀνόματα ἀλλὰ στὰ πράγματα.

Στὴ συνέχεια τῆς Εἰσαγωγῆς, πού εἶναι τὸ μόνο τμῆμα τῆς μελέτης ὅπου γίνεται χρήση τῆς Βιβλιογραφίας, ἀναφέρονται μελέτες Ἑλλήνων καὶ ξένων συγγραφέων πού σχετίζονται εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα μὲ τὸ θέμα. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται μάλιστα καὶ ἡ ἄσχετη μὲ τὸ θέμα δοκιμιακὴ μελέτη τοῦ Στ. Ράμφου, *Ὁ καιμὸς τοῦ ἐνός. Κεφάλαια τῆς ψυχικῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 2000, μὲ σκοπὸ τὴ βιβλιοκριτικὴ παρουσιάσῃ της (σ. 52-58), ἃν καί, ὅπως ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ κ. Σιάσος, ἡ μελέτη αὐτὴ εἶναι «ἐκτὸς θέματος» (σ. 54)! Τελικὰ ἡ χρήση τῶν μελετῶν αὐτῶν, ἀντὶ νὰ ἐξοπλίσῃ τὴν ἐπιχειρηματολογικὴ φαρέτρα τοῦ κ. Σιάσου γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐπιμέρους προβλημάτων τῆς μελέτης του καὶ νὰ τὸν ἀποτρέπει ἀπὸ τὶς παραπάνω παρανοήσεις, καταντᾶ νὰ εἶναι βιβλιοπαρουσίαση καὶ βιβλιοκρισία, χωρὶς νὰ ἐξυπηρετεῖ διόλου τὴν οὐσιαστικὴ προσέγγιση στοῦ θέματος του.

Μετὰ τὴν Εἰσαγωγή τὰ ἔξι Κεφάλαια τῆς μελέτης (σσ. 87-410) ἀναπτύσσονται σχεδὸν ἐρήμην τῆς Βιβλιογραφίας. Ἔτσι ἀπὸ τὸν τεράστιο Πίνακα Βιβλιογραφίας πού παρατίθεται στοῦ τέλος τῆς μελέτης (σσ. 453-465) μόνο ἓνα μικρὸ μέρος χρησιμοποιεῖται στὴν Εἰσαγωγή μὲ τὸν τρόπο πού εἶπαμε καὶ ἓνα ἐλάχιστο ἐπίσης κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς μελέτης. Ἡ ὅλη μελέτη οὐσιαστικὰ ἀναπτύσσεται ὅχι μὲ συστηματικὸ τρόπο, ἀλλὰ μὲ βία κειμενολογικὲς ἀναφορές, συσχετίσεις καὶ ἀναλύσεις πού γίνονται κουραστικὲς καὶ δυσνόητες ἰδιαίτερα μὲ τὴν χρήση κωδικῶν στοιχείων τῶν κειμενικῶν ἐνοτήτων (Α1, Α3, Β2, Β11, Γ3, Γ5, κ.λπ.). Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ ἀρκετὲς περιπτώσεις τέτοιων ἀναφορῶν πού θυμίζουν μᾶλλον ἀλγεβρικὲς ἢ γεωμετρικὲς παραστάσεις (σ. 114 ἐξ., 126 ἐξ., 143, 157 ἐξ., 255 ἐξ., 262 ἐξ., 293 ἐξ., 299 ἐξ., κ.ἄ.) καὶ ὅχι φιλοσοφικὲς ἀναπτύξεις.

Στὸ Ἐπίμετρο τῆς μελέτης (σσ. 411-446) ἡ διαλεκτικὴ μεταξὺ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων, ὅπως ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν κ. Σιάσο (σ. 411 κ.έ.) μὲ βία τὸ παρατιθέμενο χωρίο τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Θεολόγου ἀπὸ τὸν Πατριάρχην Κων/πόλεως Πύρρο κατὰ τὴ συζήτησή του μὲ τὸν ἁγ. Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ («οὐκ ἐν ὀνόμασιν ἡμῖν, φησὶν ὁ μέγας ἐν θεολογίᾳ Γρηγόριος, ἡ ἀλήθεια, ἀλλ' ἐν πράγμασιν», Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Διάλεξις πρὸς Πύρρον*, PG 91, 296 AB), εἶναι ἀκατανόητη, ἃν δὲν ληφθοῦν ὑπ' ὄψη τὰ νοή-

ματα ὡς ὑπονοούμενο ἐνδιάμεσο μεταξὺ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων: τὰ νοήματα δηλ. πὸ ἐνῶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ (ψιλὰ) ὀνόματα, σχετίζονται ὡστόσο μὲ τὰ πράγματα, δηλώνοντας τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων. Χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ τῶν νοημάτων ἢ διαλεκτικὴ μεταξὺ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων εἶναι ἀνύπαρκτη καὶ κατὰ συνέπεια τόσο τὸ χωρίο τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Θεολόγου ὅσο καὶ τὸ ἀκολουθοῦν ἐπιχείρημα τοῦ ἁγ. Μαξίμου ἔναντι τοῦ Πύρου εἶναι τελείως ἀκατανόητα.

Εἰδικότερα ὡς πρὸς τὸ χωρίο τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Θεολόγου («εἴπερ μὴ ἐν ὀνόμασιν, ἀλλ' ἐν πράγμασιν ἐστὶν ἡμῖν ἡ ἀλήθεια» [PG 36, 92 A]), σπριζόμενος ὁ κ. Σιάσος στὴν ἐσφαλμένη θέσιν τοῦ ὅτι ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος βρίσκονται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὄχι στὰ πράγματα καθεαυτὰ ἀλλὰ στὰ νοήματα καὶ στὶς λέξεις, φρονεῖ ὅτι μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ ἁγ. Γρηγορίου ἀνοίγει «ἓνα κορυφαῖο κεφάλαιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πατερικῆς θεολογίας», ἐνῶ συνάμα «σφραγίζεται ὀριστικὰ ἓνα ἐξ ἴσης κορυφαῖο ζητούμενο τῆς ἀρχαιοελληνικῆς –εἰδικότερα τῆς ἀριστοτελικῆς– φιλοσοφίας» (σ. 429). Κι αὐτὸ γιατί, ὅπως πιστεύει, μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ ὁ ἁγ. Γρηγόριος δὲν στρέφεται ἀπλῶς καὶ μόνο ἔναντι τῶν Ἀρειανῶν, ἀλλὰ καὶ ἔναντι τῶν ὀπαδῶν μιᾶς φιλοσοφικῆς ἀντίληψης πὸ ἐκπροσωπεῖται κυρίως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως ἀπαντᾷ συνοπτικὰ στὸ προοίμιο τοῦ ἔργου του *Περὶ ἐρμηνείας* καὶ ἀναλυτικὰ στὸ ἔργο του *Περὶ ψυχῆς*, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἡ ἀλήθεια (καὶ τὸ ψεῦδος) ἀναζητεῖται καὶ εὐρίσκεται ἐπὶ τὰ ἐν συνθέσει νοήματα καὶ στὶς ἐν συνθέσει λέξεις-φωνές» (βλ. σ. 430). Ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ, «Ὅριζοντας ὁ Ἅγιος ὅτι παρ' ἡμῖν (: τοῖς Χριστιανοῖς) ἡ ἀλήθεια εὐρίσκεται ἐπὶ τὰ πράγματα καὶ δὲν εὐρίσκεται στὰ ὀνόματα, βάλλει βεβαίως, εὐθυβόλως καὶ ἀποτελεσματικῶς κατὰ τῶν ἀτέχνων ἀντιπάλων του. Οἱ βολές του ὅμως δὲν σταματοῦν ἐκεῖ. Φτάνουν καὶ προσβάλλουν τὴν καρδιά τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, τὸν ἐγκυρότερο φιλοσοφικὸ τῆς λόγου, τὸν ἀποφαντικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ» (σ. 430). Περιττὸ βέβαια νὰ σημειώσουμε ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ συλλογιστικὸ οἰκοδόμημα τοῦ κ. Σιάσου θὰ ἦταν ἀκλόνητο, ἂν ὄντως ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη θὰ μπορούσαν νὰ ἀνευρεθοῦν στὰ νοήματα καὶ στὶς λέξεις καὶ ὄχι στὰ πράγματα.

Ἐνεξάρτητα ὅμως ἀπ' αὐτά, ἡ ἀσάφεια τῆς διατυπώσεως, ἡ ἀναζήτησις ἐντυπωσιακῶν λέξεων καὶ φράσεων, ἡ χρῆσις νεολογισμῶν καὶ ἡ ἀνομοιομορφία τοῦ γλωσσικοῦ ὕφους πὸν χαρακτηρίζουν τὴν ἐν λόγῳ μελέτη καθιστοῦν τὴν κατανόησίν της ἄκρως δυσχερῆ, καὶ τὸ μειονέκτημα αὐτὸ δὲν

μποροῦν νὰ τὸ θεραπεύσουν οὔτε καὶ τὰ πληθωρικὰ ἐντυπωσιακὰ γραφήματα πὸν παρατίθενται ἐνδιάμεσα. Περισσότερο δείχνει νὰ ἐνδιαφέρεται ὁ κ. Σιάσος γιὰ τὴν ἐντύπωση πὸν δημιουργεῖ ἡ μορφή τῆς μελέτης του παρὰ γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ βάρος καὶ τὴν ποιότητα τοῦ περιεχομένου της.

Ἐξάλλου καὶ ἡ μελέτη αὐτή, ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη, χαρακτηρίζεται τόσο ἀπὸ παρόμοιες φιλολογικὲς ἀδυναμίες, ὅπως ἡ ἀσυνεπὴς ἐπωνυμία τοῦ Ἀριστοτέλη ἄλλοτε ὡς «Σταγίριτη» (βλ. ἐνδεικτικὰ σσ. 27, 34, 40, 55, 73, 74, 130, 131 445) καὶ ἄλλοτε ὡς «Σταγειρίτη» (βλ. ἐνδεικτικὰ σσ. 49, 85, 98, 122, 436, 438, 439) ἢ ἡ καινοφανὴς φράση «... Κεφάλαιον τοῖς εἰρημένοισι» πὸν συνιστᾷ ἀδικαιολόγητη παραποίηση τῆς φράσης «Κεφάλαιον δὲ ἐπὶ τοῖς λεγομένοις...» (Ἐβρ. 8,1), ὅσο καὶ ἀπὸ ἀναφορὰς σὲ ἀπόψεις Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν, μὲ τὶς ὁποῖες διαφωνεῖ ριζικὰ ὁ κ. Σιάσος, χωρὶς διόλου νὰ καθιστᾷ σαφὲς μέσῳ τῶν σχετικῶν παραπομπῶν σὲ ποιὸν ἢ πὸν ἀκριβῶς ἀναφέρεται (βλ. σσ. 38, 432).

Τελικὰ, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν ἀνάλυση πὸν ἐπιχειρήσαμε, οἱ ὀγκῶδεις αὐτὲς φιλοσοφικὲς πραγματεῖες τοῦ κ. Σιάσου παρουσιάζουν τεράστιες ἐγγενεῖς ἀδυναμίες, οἱ ὁποῖες ὀξύνονται στὸ ἔπακρο μὲ τὶς πολλὰς παρανοήσεις βασικῶν ὄρων καὶ κειμένων τόσο τοῦ Φιλόπονου ὅσο καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, πὸν ἡ ὀρθὴ κατανόησή τους εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία, γιὰ νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ παρουσιάσει σωστὰ εἴτε τὴν ἀνασκευὴ πὸν ἐπιχειρεῖ ὁ Φιλόππος ἔναντι τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Πρόκλου εἴτε τὶς θέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ σημασία τῶν νοητικῶν λειτουργιῶν τῆς σύνθεσης καὶ τῆς διαίρεσης κατὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας τῶν πραγμάτων. Δυστυχῶς, ἡ ὑπαρξὴ τόσο πολλῶν παρανοήσεων βασικῶν ὄρων καὶ κειμένων, στοὺς ὁποῖους οἰκοδομοῦνται οὐσιαστικὰ καὶ οἱ δύο παραπάνω μελέτες τοῦ κ. Σιάσου, ἡ ἔλλειψη συστηματικότητας ἔναντι τῆς συνεχοῦς κειμενολογικῆς ἀνάλυσης πὸν τὶς διακρίνει, μαζὶ μὲ τὴ γενικόλογη ἀσάφεια καὶ τὴ δριμεῖα κριτικὴ κατὰ μὴ κατονομαζόμενων ἐπιστημόνων καὶ χωρὶς τὶς ἀνάλογες παραπομπὲς σὲ ἔργα τους, δημιουργοῦν πολὺ ζωντὰς ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν ἐπιστημονικότητα τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν πραγματειῶν, ἀλλὰ καὶ ἐγείρουν πολλὰ καὶ εὐλογα ἐρωτηματικά.